

Пріоритетні напрями розвитку державної культурної політики в системі національної безпеки

Аналіз нормативної бази

Стратегія національної безпеки визначає основні напрями державної політики в галузі національної безпеки [1]. Однак у документі не згадуються проблеми культурної політики в якості пріоритетних напрямів зміцнення національної безпеки. Водночас використовуються поняття, які пов'язуються із культурним процесом, зокрема, – поняття цінностей. Так, у «Загальних положеннях» стверджується, що Україна захищатиме свої фундаментальні цінності, визначені Конституцією та законами України, – незалежність, територіальну цілісність і суверенітет, гідність, демократію, людину, її права і свободи, верховенство права, забезпечення добробуту, мир та безпеку.

У документі використовується поняття «гуманітарний розвиток», яке можна розуміти як синонім «культурний розвиток». Стверджується, що серед основних цілей Стратегії національної безпеки є утвердження прав і свобод людини і громадянина, забезпечення нової якості економічного, соціального і гуманітарного розвитку. Досягнення зазначених цілей потребує «якісно нової державної політики, спрямованої на ефективний захист національних інтересів в економічній, соціальній, гуманітарній та інших сферах».

Серед актуальних загроз національній безпеці, які є наслідком агресивних дій Росії, вказується інформаційно-психологічна війна, приниження української мови і культури, фальшування української історії, формування російськими засобами масової комунікації викривленої інформаційної картини світу. Серед загроз інформаційній безпеці вказується такі чинники, як відсутність цілісної комунікативної політики держави та недостатній рівень медіа-культури суспільства.

Стратегія визначає основні напрями державної політики національної безпеки України, серед яких згадуються чинники, які пов'язані з культурним розвитком. Це – утвердження демократичних цінностей, захист національних цінностей та зміцнення єдності українського суспільства. Одним із заходів, спрямованих на зміцнення інформаційної безпеки, вказується необхідність підвищення медіакультури населення. У Стратегії національної безпеки є посилення на загальні концептуальні засади щодо ролі культурної політики у зміцненні безпекової сфери. Водночас культурна політика не визнається як актуальна складова державної політики національної безпеки.

У Законі України «Про основи національної безпеки України» [2] також імпліцитно присутня проблематика, яка стосується культурної політики. Зокрема, у визначенні поняття «національна безпека» стверджується, що це захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах

культурного розвитку населення. Закон до змісту «національних інтересів» відносить життєво важливі матеріальні, інтелектуальні та духовні цінності Українського народу. У цьому визначенні поняття «цінності» можна розуміти й як «культурні цінності».

На жаль, зазначені констатації не знайшли послідовного відображення в інших статтях Закону. Так, у ст. 6 «Пріоритети національних інтересів» присутнє лише контекстне згадування культурної проблематики, коли стверджується, що до пріоритетів відноситься «розвиток духовності, моральних засад, інтелектуального потенціалу Українського народу».

У ст. 7 «Загрози національним інтересам і національній безпеці України» також культурна сфера прямо не згадується у переліку загроз. У цій статті Закону використовується посилення на «прояви моральної та духовної деградації суспільства», що має побіжне відношення до культурної політики. У ст. 8 Закону визначаються основні напрями державної політики з питань національної безпеки. У переліку цих напрямів вказується «формування і вдосконалення політико-правових, соціально-економічних та духовно-культурних засад етнонаціональної стабільності». Проте очевидно, що це визначення не повністю відображає специфіку культурної проблематики, яке має відношення до державної політики національної безпеки.

Аналіз базових нормативних документів показує, що в них питанням культурної політики приділяється явно не достатньо уваги. Фактично проблеми, що пов'язані із культурою тут підпорядковуються іншим завданням, які вважаються більш важливими. Це звужує значущість базових документів, які визначають політику національної безпеки.

Оскільки Стратегія національної безпеки і Закон України «Про основи національної безпеки України» є документами, які вимагають періодичного уточнення залежно від поточної ситуації, доцільно внести до них доповнення, що стосуються проблематики культурної політики. Зокрема, необхідно визнати, що культура є ціннісною основою, на якій можлива консолідація українського суспільства задля подолання соціально-економічної кризи. Сучасні соціально-економічні та політичні конфлікти, які загрожують стабільності, багато в чому виникли на ґрунті деструктивних процесів у гуманітарній сфері, тому політика національної безпеки має бути спрямована на подолання конфлікту цінностей та формування національної ідентичності.

У базових документах необхідно чітко визначити, що одним із пріоритетних завдань Стратегії національної безпеки має бути формування державної культурної політики, яка б була спрямована на подолання ціннісних конфліктів, що провокують виникнення соціально-економічної кризи в суспільстві. Звідси цілком логічним є формулювання завдання конкретизації функцій та напрямів розвитку культурної політики в системі національної безпеки.

Проблематика культурної політики в системі національної безпеки

У сучасній науці культурна політика розглядається як одна із складових сталого розвитку суспільств. Міжнародні експерти і політики відмовляються від хибної точки зору, що начебто культурна політика є чимось другорядним у порівнянні з економічною або соціальною сферами. Як приклад доречно навести кілька висновків, що містяться у підсумковій резолюції Декларації Ханчжоу, яка була схвалена Міжнародним конгресом «Культура: ключ до сталого розвитку» в Ханчжоу (КНР) 17.05.2013, який проходив під егідою ООН [3].

У Декларації наголошується, що на підставі накопиченого досвіду настав час для інтеграції культури через чітко визначені цілі у стратегії розвитку на період після 2015 р. на глобальному та регіональному рівнях. Культура має бути включена в якості основного принципу в порядок денний розвитку в такій ж мірі, як права людини, питання рівності і стабільності. Культурна складова має враховуватиметься при розробці програм в галузі сталого розвитку та їх впровадження. Цей висновок Декларації необхідно використовувати й українським творцям державної політики.

Серед висновків Декларації необхідно звернути увагу на позицію, яка має надзвичайно актуальне значення для України. Зокрема, Декларація наполягає на необхідності мобілізації культури для зміцнення миру і примиренні. Стверджується, що «в зонах, що пережили конфлікти, які супроводжувалися насильством, слід заохочувати відновлення культурної спадщини і проведення культурних заходів, які дозволять громадам, які постраждали, відновити свою самобутність, повернути почуття гідності й відчуття нормального життя, використати універсальну мову культури і розпочати заліковувати шрами, що були залишені війною». Цей висновок має стати засадничим у розробці державної культурної політики, спрямованої на реінтеграцію окупованих районів Донецької та Луганської областей у культурний та гуманітарний простір України.

Важливо зазначити, що Декларація Ханчжоу наполягає на використанні потенціалу культури для скорочення злиднів і забезпечення економічного розвитку. Зокрема, стверджується, що необхідно повною мірою використовувати потенціал індустрії творчості й культурного розмаїття задля заохочення інноваційних підходів, особливо за рахунок сприяння дрібним та середнім підприємствам. Важливу роль Декларація надає культурі у забезпеченні екологічної стабільності, дається висока оцінка культури у збереженні та передачі історичного надбання майбутнім поколінням.

Декларація Ханчжоу змушує авторів документів державної політики виходити з того, що культура є однією із засад створення стратегій. Цей висновок стосується і документів, що визначають політику національної безпеки. При створенні цих документів необхідно відмовитися від точки зору,

що питання національної безпеки обмежуються тільки військовими, економічними або соціальними проблемами. У сучасному світі культурна політика є складовою політики національної безпеки.

Значення культури як складової політики національної безпеки пов'язано не тільки із завданнями нейтралізації актуальних загроз. Не менш важливою є констатація того, що ефективна культурна політика сприяє розвитку креативного потенціалу українського суспільства та є ціннісною складовою сталого розвитку суспільства. Як показує досвід розвинутих країн, спроможність упровадження кардинальних соціально-економічних реформ має пряму залежність від розвитку культури.

Таким чином, пріоритетом державної культурної політики як складової національної безпеки має стати утвердження нової ціннісної основи соціального і культурного буття. Це сприятиме створенню продуктивної структури соціальних та економічних відносин, а також інтеграції України в європейський політичний простір.

Культурна політика в системі національної безпеки – функції «м'якої сили»

Поняття «м'якої сили» (soft power) має безліч визначень. Традиційне визначення вказує на використання культурного, інформаційного та інтелектуального впливу країни на оточуючий світ. Виходячи із актуальних проблем сьогодення, під «м'якою силою» нижче розуміється, по-перше, використання засобів культури у протистоянні з агресором і формуванні позитивного міжнародного іміджу держави, по-друге – застосування культурних програм у ліквідації наслідків агресії у свідомості населення тих територій, які постраждали в результаті бойових дій.

Технологія «м'якої сили» широко використовується у політичному та науковому дискурсі. У цьому плані варто послатися на сучасні рейтинги для вимірювання її ефективності. Так, міжнародний рейтинг Soft power, підготовлений англійським PR-агентством Portland, визначає 30 країн, які є лідерами з використання технології «м'якої сили» [4]. Очолюють рейтинг Велика Британія, Німеччина, США, Франція і Канада. На жаль, Україна не потрапила до списку країн, які досягли успіху у використанні soft power.

Розвинуті країни широко використовують технології «м'якої сили» не тільки для формування позитивного зовнішнього іміджу, але й для просування своїх цінностей. Зокрема, через створення гуманітарних та культурологічних інститутів. Які приклади можна назвати Британську раду, яка функціонує у 110 країнах, асоціацію «Альянс франсез», що має понад 1 тис. представництв у 146 країнах, німецький Інститут Гете, якій має 159 філіалів у 91 країні, Інститут Сервантеса має 77 представництв. У Польщі функціонують мережа Польських інститутів та Інституту Адама Міцкевича, мета яких полягає у просуванні польської культури за кордоном. Китай для таких цілей створив Інститут

Конфуція, який за останні роки відкрив у 96 країнах понад 900 культурних центрів.

США активно використовують можливості різного роду благодійних фондів для просування своїх інтересів у гуманітарній та політичній сферах. Найбільшими з них є фонди Форда (з капіталом порядку 12 млрд дол.), Рокфеллера (3,3 млрд дол.), Карнегі, Джона і Кетрин Макартур, Сороса. Також можна назвати Фонд Фулбрайта, якій фінансується державою і приватними інвесторами і надає гранти зарубіжним вченим, співпрацюючи із 155 державами. Усі ці фонди є ефективним інструментом зовнішньої культурної політики США, а також засобом просування американського впливу в глобальних масштабах.

На порядку денному стоїть створення аналогічної української інституції, яка б займалася просуванням української культури у світі. У Коаліційній угоді йдеться про забезпечення належного фінансування українських культурних центрів за кордоном, підтримка просування українського культурного продукту за кордоном. На жаль, поки що це залишається декларацією. Не зважаючи на серйозний доробок, щодо концептуальних засад створення та функціонування інституту, на який би поклалися функції просування культури, на сьогодні він відсутній. Основна проблема, яка залишається невирішеною – це забезпечення його фінансування та створення матеріально-технічної бази. Однак у бюджеті на 2016 р. не передбачається належне державне фінансуванні такого інституту.

Для України є надзвичайно актуальним завдання формування зовнішньої культурної політики і розвитку культурної дипломатії. Реалізація цих завдань має відбуватися у наступних напрямках: – по-перше, необхідно створити умови для просування найкращих взірців української культури та т.зв. «високого» мистецтва за кордон. Критеріями ефективності цієї роботи має бути збільшення кількості культурно-мистецьких заходів за кордоном (виставок, експозицій, гастролей), зміцнення присутності української культури в інформаційному закордонному просторі, збільшення кількості іноземних студентів, котрі навчаються в українських вузах; – по-друге, створення умов для просування сучасного масового культурного продукту – естради, шоу, популярної літератури, кінематографу, сучасних взірців креативної індустрії. Важливою складовою тут є створення різноманітних форм культурного співробітництва та комунікацій між українськими і зарубіжними митцями та виробниками креативного продукту. Зокрема, це може бути створення різноманітних культурних центрів, підтримка міжнародних арт-медіа, забезпечення культурних практик (проведення фестивалів, виставок, конференцій), навчання українських студентів у зарубіжних культурологічних закладах, розвиток галузей креативної економіки.

Проте нинішні управлінці помилково вважають питання розвитку культури другорядними і такими, що можуть «почекати» до тих пір, поки не будуть вирішені більш значущі проблеми. Критеріями успішної культурної політики мають стати високий рівень культурних компетенцій громадян, становлення модерної національної ідентичності, здатність суспільства до опанування сучасними креативними практиками та індустріями. Це створює умови для становлення системи національної культурної безпеки та ефективного використання «м'якої сили».

Сьогодні держава Україна не має стійкого позитивного іміджу у світі, що було б запорукою успішної політики національної безпеки. Як показують результати опитування, проведеного на замовлення Інституту світової політики компанією TNS серед мешканців 8 країн-членів ЄС (Великобританія, Іспанія, Італія, Нідерланди, Німеччина, Польща, Франція, Швеція), у європейців домінує негативний образ України, якій пов'язується із війною (таку думку висловили 46 % мешканців країн ЄС) , Росією (18 %) та бідністю (9 %) [5]. Зокрема, для італійців Україна подекуди асоціюється із прислугою (10 % респондентів), для іспанців із холодом (12 %), для німців – це образ Кличка (13 %). Серед усіх асоціацій, які у свідомості європейців пов'язуються із Україною, майже немає згадувань явищ зі сфери культури.

Водночас європейці в цілому позитивно ставляться до можливості приєднання України до ЄС. Так, 31 % опитаних респондентів погоджуються з тим, що Україна є частиною Європи. 30 % опитаних вважають, що членство в ЄС є способом захисту України від подальших зазіхань Росії. 30 % респондентів дотримуються думки, що Україна повинна мати такі ж права на членство в ЄС, як й інші держави. Як показують результати дослідження, серед європейців існує досить великий прошарок тих, хто вважає, що приєднання нашої країни до ЄС принесе користь європейській спільноті. Так, 15 % мешканців погоджуються з тим, що приєднання до ЄС розширить стабільний європейський простір, 12 % – сприятиме економічному зростанню ЄС. Лише 1% опитаних респондентів вважають, що Україні не можна дозволяти вступати в ЄС.

Привертає увагу розподіл відповідей громадян ЄС щодо чинників, які гальмують євроінтеграційний процес України. Зокрема, це – корупція (35 %), олігархія (26 %), бідність (22 %). 20 % опитаних вважають, що українцям необхідно довести свою відданість європейським цінностям. Останній показник свідчить про те, що пересічні мешканці країн-членів ЄС не мають системного уявлення про процеси, що відбуваються в нашому суспільстві.

14 % опитаних вважають, що необхідно враховувати інтереси Росії у вирішенні питання щодо надання Україні перспективи вступу до ЄС. Такий високий показник відповідей може свідчити про вплив російської пропаганди.

Водночас лише 0,25 % респондентів дотримуються думки, що війна з Росією є причиною для відмови Україні у членстві в ЄС.

Як показало дослідження, більшість громадян країн-членів ЄС (60 %) вважають, що в Україні відбувається збройний конфлікт, який спровокований Росією. Водночас не набагато менше (53 %) респондентів дотримуються думки, що в Україні відбувається громадянська війна. Також необхідно зазначити, що лише третина опитаних респондентів (33 %) погоджується з офіційною версією уряду України, що на Сході проводиться Антитерористична операція.

Отримані результати опитування свідчать про те, що громадяни країн-членів ЄС ще не мають чіткої позиції щодо змісту війни в Україні. Логічно припустити, що це, з одного боку, є наслідком російської пропаганди, з іншого – результатом слабкої присутності України в європейському культурному та інформаційному просторі. Така ситуація актуалізує використання засобів «м'якої сили» задля доведення до громадської думки європейських країн суті подій, які відбуваються на Сході України.

Враховуючи обмеженість матеріальних та фінансових ресурсів України в умовах економічної кризи, очевидно, що нам не можна копіювати досвід розвинутих країн. Необхідно шукати шляхи створення власної моделі «м'якої сили», яка б відповідала нашій ресурсній базі і, головне, була б вбудована у зовнішньо- і внутрішньополітичний курс держави. Базовими конструктами української «м'якої сили» мають стати образи «української мрії», «успішного суспільства», «модернізованої держави», на яких будуватиметься модель майбутнього України.

Завдання формування української доктрини «м'якої сили» є актуальною з огляду на те, що в Російській Федерації широко використовують ці технології для просування власних інтересів. Дослідники проекту «русского мира» підкреслюють, що Росія прагне активно впливати на політичну і гуманітарну ситуацію в Україні за допомогою технологій «м'якої сили». Тому значення культурної політики в системі національної безпеки не повинно обмежуватися тільки формуванням позитивного образу держави, а й включати в себе завдання культурного протистояння, спрямованого на захист державницьких цінностей та ідентичності.

Доктрина «м'якої сили» як складова політики національної безпеки має використовувати культурні ресурси – цінності, смисли, практики – які є значущими для українського суспільства і національної ідентичності. Очевидно, що «м'яка сила» не є універсальним методом досягнення цілей політики національної безпеки, бо вона має свої обмеження. Однак її необхідно використовувати у тих випадках, коли традиційні важелі національної безпеки (наприклад, військові) є неефективними. Зокрема, це стосується завдань реінтеграції територій, які постраждали від агресії та населення яких потерпає від посттравматичного синдрому. Використання «м'якої сили» потребує

значного часу і відповідної підготовчої роботи, позаяк її ефективність пов'язується з формуванням нових цінностей і руйнуванням деструктивних стереотипів. В умовах «гібридної війни» технології «soft power» відіграватимуть значну роль у політиці національної безпеки.

Визнання культури змістовним елементом національної безпеки потребує розробки конкретних механізмів захисту вітчизняного культурного простору від впливу деструктивних глобалістських культурних практик, а також від негативного ідеологічного впливу недружніх держав.

Культура та креативні індустрії є результативними інструментами політики «м'якої сили». Державні органи влади разом із громадськими експертними інституціями мають сформувати ключові напрями впровадження політики «м'якої сили».

Висновки та рекомендації

1. На сьогодні відсутнє розуміння ролі та значення культурної політики в системі національної безпеки. Немає узгодженої концептуальної бази та належних правових засад у формуванні та реалізації державної культурної політики, у тому числі й як складової національної безпеки.

Для вирішення цієї проблеми Міністерству культури України необхідно активізувати роботу разом із недержавними експертними структурами у створенні узгодженого проекту Стратегії розвитку української культури. У ньому потрібно передбачити окремий розділ, який би визначав функції культури у політиці національної безпеки.

Зокрема, мають бути присутні позиції, які вказують на те, що:

– культура є основою суспільного життя та фундаментом модернізації України. Культурна політика повинна стати змістовною основою процесу реформування українського суспільства. До критеріїв успішності реформ має бути включений рівень культурних компетенцій громадян України та здатність ними до опанування сучасними культурними практиками;

– культурна політика повинна базуватися на парадигмі діалогу як форми плюралістичної демократії, що ґрунтується на принципах паритетності взаємовідносин між регіонами, соціальними групами і громадськими об'єднаннями;

– культура має стати ціннісною основою консолідації суспільства в сучасних умовах політичної та соціально-економічної кризи. Програми реформ в кожній сфері соціально-економічного життя мають бути пов'язані із забезпеченням сталого культурного розвитку. Критерієм успіху реформ має стати розвиток людини;

– необхідно впроваджувати механізми захисту вітчизняного культурного простору від деструктивних глобалістських культурних практик, а також від негативного ідеологічного впливу недружніх держав.

2. Базові документи, які визначають стратегію державної політики у сфері національної безпеки, потребують доповнень, які торкаються ролі та функцій культури у безпековій сфері. Необхідно окремо відзначити, що культурна політика сприяє просуванню державою своїх національних інтересів і здатна впливати на реалізацію політики у різноманітних економічних, соціальних та регіональних сферах, а не тільки виконувати допоміжну інформаційно-ідеологічну функцію щодо підтримки загальної державної стратегії держави. Також варто визначити, що основним пріоритетом культурної політики в системі національної безпеки є збереження й розвиток цінностей, духовного та історичного надбання, національної ідентичності. Ця функція реалізується через виявлення та подолання внутрішніх і зовнішніх загроз сталому культурному розвитку.

Міністерству культури України та представникам недержавних експертних структур доцільно підготовувати проект змін та доповнень до Стратегії національної безпеки України та Закону України «Про основи національної безпеки України» щодо ролі культурної політики у сфері національної безпеки. Вважаємо за доцільне внести новації, які вказують на те, що:

- культура є ключовим чинником вирішення суспільних конфліктів та підґрунтям консолідації суспільства;

- конфлікти, від яких потерпає українське суспільство, є наслідками, зокрема, деструктивних процесів у гуманітарній сфері, тому культурна політика повинна бути спрямована на подолання конфлікту цінностей та формування національної ідентичності;

- пріоритетом культурної політики має стати утвердження нової ціннісної основи соціального і культурного буття. Це забезпечить заміну віджилих авторитарних та патерналістських культурних матриць на нові (модерні) і сприятиме створенню продуктивної структури соціальних відносин;

- культурна діяльність має сприяти ствердженню національно-державницьких цінностей та світоглядних орієнтирів громадян України.

3. На сьогодні нормативно невизначені принципи формування та оцінювання ефективності культурної політики. Відсутня своєчасна реакція на руйнівні процеси в культурній сфері. Актуальною є проблема вироблення єдиного концептуального підходу щодо осмислення ролі культури у безпековій сфері. Необхідно розробити механізм вимірювання ефективності культурної політики як складової національної безпеки. Доцільно визначити чіткі індикатори, за допомогою яких можна було б судити про ефективність культурної політики. Вирішення цих завдань дало б можливість продуктивно використовувати культурну політику для зміцнення національної безпеки.

Ефективність культурної політики має вимірюватися, зокрема, за допомогою таких індикаторів: рівень доступності громадян до культурних благ; збереження та розвиток закладів культури, достатність фінансування їхньої

роботи; рівень матеріально-технічного забезпечення функціонування закладів культури; зменшення рівня конфліктності в суспільстві та зміцнення національної ідентичності (вимірюється за допомогою соціологічних опитувань громадської думки).

4. Необхідно створити модель «м'якої сили», яка б виходила з наявних матеріальних, фінансових, організаційних та інтелектуальних ресурсів України. Формування позитивного образу України в світі має стати одним із зовнішньополітичних пріоритетів та завданням нової культурної політики. На часі вироблення узгоджених стратегічних документів, які б визначали методологію застосування «м'якої сили» та її правовий статус.

У цій моделі необхідно передбачити окрему роль культури у просуванні національних інтересів України. Для цього Міністерству культури України, Міністерству закордонних справ України разом із недержавним експертними структурами консолідованими зусиллями необхідно визначити організаційні засади Українського інституту, джерела фінансування його діяльності, а також питання кадрового та матеріально-технічного забезпечення. Метою діяльності Українського інституту є просування культури за кордоном і реалізація «м'якої сили» задля зменшення зовнішніх загроз. Завдання розповсюдження української культури у світі має стати складовою зовнішньої політики держави та засобом реалізації національних інтересів.

Список використаних джерел

1. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.

2. Відомості Верховної Ради України, 2003, № 39, ст. 351 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

3. Декларация Ханчжоу. Обеспечить центральное место культуры в политике устойчивого развития. Принята в Ханчжоу, Китайская Народная Республика, 17 мая 2013 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/pdf/final_hangzhou_declaration_russian.pdf.

4. The Soft Power 30 - A Global Ranking of Soft Power. Portland. July 2015. Retrieved 17 July 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://softpower30.portland-communications.com/pdfs/the_soft_power_30.pdf.

5. Що думають в ЄС про Україну [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.dropbox.com/s/v2b8q8ttlqllgya/EC_Ukr_8%20coun_inet_ukr.pdf?dl=0

(Валевський О. Пріоритетні напрями розвитку державної культурної політики в системі національної безпеки // Національний інститут стратегічних досліджень (<http://www.niss.gov.ua/articles/2130/>)).